

TOLMIROS SKAPANEAS
HOMENAJE AL PROFESOR
KOSTAS A. DIMADIS

ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΚΩΣΤΑ Α. ΔΗΜΑΔΗ

Edición de
Isabel García Gálvez y Olga Omatos Sáenz

Vitoria-Gasteiz

2012

© DE ESTA EDICIÓN:
Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos
Vitoria-Gasteiz

TÍTULO ORIGINAL:

Isabel García Gálvez-Olga Omatos Sáenz (eds.), *TOLMIROS SKAPANEAS. Homenaje al profesor K. A. Dimadis / ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ. Αφιέρωμα στον καθηγητή Κ. Α. Δημάδη*. Vitoria-Gasteiz, Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 2012.

COLABORA: *Susana Lugo Mirón*

MAQUETACIÓN: *Isabel García Gálvez y Augusto de Bago*

ISSN: 1137-7003

DEPÓSITO LEGAL: Gr. 82-97

Ninguna parte de esta publicación, incluido el diseño de la portada, puede ser reproducida, almacenada o transmitida por ningún medio, ya sea eléctrico, mecánico, óptico o reprográfico, sin permiso previamente expreso de las editoras.

Το παράπονο του δασκάλου: Ο Πτωχοπρόδρομος και η βυζαντινή γραμματική παράδοση

Marjolijne C. Janssen - Marc D. Lauxtermann

Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ - Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης

Υπάρχουν καθηγητές και υπάρχουν δάσκαλοι –σπανιότατο είδος, που τα γνωρίσματά του είναι τα εξής: ο δάσκαλος (με κεφαλαίο) είναι εμπνευσμένος και εμπνέει, είναι δουλευταράς και απαιτητικός και (απαραίτητα!) γοητευτικός, και οι φοιτητές που τον έχουν δάσκαλο είναι από τους τυχερούς. Και ακόμα πιο τυχεροί είναι οι φοιτητές που ο δάσκαλος στη συνέχεια γίνεται φίλος τους. Κι εμάς ο Κώστας ο Δημάδης, ο δάσκαλός μας στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ, έγινε φίλος μας, παρέμεινε φίλος όταν πήγε στο Χρόνινγκεν και έπειτα στο Βερολίνο, και εξακολουθεί να είναι φίλος μετά από είκοσι πέντε χρόνια (και βάλε). Αν και «παιδί του Άμστερνταμ», όπως δεν παύει να τονίζει κι ο ίδιος, ο Κώστας ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του στη Θεσσαλονίκη, στο Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδου Γραμματείας του Εμμανουήλ Κριαρά. Από εκεί του έμεινε ίσως όχι μια ιδιαίτερη αγάπη στα δημόδη κείμενα, αλλά σίγουρα το ενδιαφέρον για την εξέλιξη της γλώσσας και προπαντός την ετυμολογία των λέξεων (λεξικό έγραφε, τι να περίμενε κανείς...). Για να τιμήσουμε το ξεκίνημα της σταδιοδρομίας του, διαλέξαμε μερικούς στίχους ταπεινούς από την πτωχοπροδρομική παράδοση, στίχους «αστείου», γραμμένους από έναν δάσκαλο:

την χθες ουκ εξυμώσαμεν, αλεύριον (αλεύριν C) ουκ ήτον
και ολοκοτίνιν, πίστευσον, ουκ είχα να αγοράσω.
πολλά την είπα: «Πείνα μου, άφες μοι τρίτην ώραν
και μόνον έασον μικρόν, μη τραλισθει το φως μου»
αλλ' όμως ουχ υπήκουσεν ωσει (όσο A όσον C) να την κοτσώσω.¹

28

Αυτοί οι πέντε στίχοι έχουν παρεισφρήσει στα χειρόγραφα SAC του τρίτου Πτωχοπροδρομικού, μετά το στίχο 183. Δεν ταιριάζουν στο κείμενο στο σημείο αυτό ούτε πουθενά αλλού, και γι' αυτό δικαίως θεωρήθηκαν παρεμβλητοι τόσο από τους Hesseling/Pernot όσο και από τον Eideneier.² Οι ίδιοι στίχοι εμφανίζονται και σε δύο ορθογραφικές πραγματείες, την *Είδηση μερική περί ορθογραφίας*, η οποία στα περισσότερα χειρόγραφα αποδίδεται στον Θεόδωρο Πρόδρομο, και το *Περί των επτά φωνηέντων και περί αντιστοιχων του Γεωργίου Ζηγαβηνού*.³ Οι δύο αυτές πραγματείες συζητούν το περίπλοκο πρόβλημα των πνευμάτων (της ψιλής και της δασείας) και το εξίσου περίπλοκο πρόβλημα των «αντιστοιχων», των ομόφωνων φωνηέντων <ι>, <η> και <ει>, <υ> και <οι>, <ο> και <ω>, <ε> και <αι>.⁴

Η *Είδησις Μερική* μας έχει παραδοθεί σε μια εκτενή και μια συντομευμένη μορφή: βλ. το Παράρτημα για την περιγραφή αυτών των δύο παραλλαγών. Σε ορισμένα χειρόγραφα της σύντομης παραλλαγής βρίσκουμε ένα κείμενο παρόμοιο με τους παρεμβλητους στίχους του Πτωχ. III, το λεγόμενο *Αστέιον*, που το εξέδωσε ο Λάμπρος από τον κώδικα Vat. Ross. 887, φ. 226r (15^{ος} αι.). Ο ίδιος αναφέρει και την ύπαρξη ενός δεύτερου χειρογράφου, Athous 3319 (Kutl. 246) (15^{ος} αι.),⁵ ενώ ο Hörandner επισημαίνει ότι το *Αστέιον* βρίσκεται επίσης στον κώδικα Cantab. Univ. Lib. Add. 6009, φ. 183r (16^{ος} αι.).⁶ Και στα τρία χειρόγραφα το *Αστέιον* ακολουθεί αμέσως μετά την *Είδηση Μερική*, με δική του επικεφαλίδα, και κλείνει με έναν έβδομο στίχο: «έως ώδε μετριάζοντες επλέ-

¹ III.183.1-5 στην έκδοση Eideneier = IV.116a-e στην έκδοση Hesseling/Pernot. Τα χειρόγραφα είναι: Par. Suppl. gr. 1034 (= S, έτ. 1363-64), Par. Coisl. 382 (= C, 15^{ος} αι.), Adrianopol. 1237 (= A, 16^{ος} αι.).

² Hesseling/Pernot 1910: 106 και Eideneier 1991: 229.

³ Για την χειρόγραφη παράδοση αυτών των κειμένων, βλ. Παράρτημα.

⁴ Βλ. Egenolff 1887, Egenolff 1888, Follieri 1986-87, Schneider 1999a και Alpers 2004.

⁵ Lambros 1908.

⁶ Hörandner 1990: 36.

ξαμεν τους στίχους», που δηλώνει ότι φτάσαμε στο τέλος, όχι φυσικά του *Αστείου*, αλλά ολόκληρου του κειμένου της *Είδησης*. Με άλλα λόγια, σ' αυτά τα χειρόγραφα το *Αστείου*, αν και ανεξάρτητο και αυτοτελές, ενσωματώνεται στο κείμενο της *Είδησης*. Το *Αστείου* σώζεται και σε ένα από τα χειρόγραφα που παραδίδουν την εκτενή μορφή της *Είδησης Μερικής*, Athen. EBE 1080, φ. 145v (έτ. 1590), όπου οι στίχοι, όπως φαίνεται από την έκδοση των Hesselting/Pernot,⁷ αποτελούν οργανικό πια μέρος του κειμένου, χωρίς καν επικεφαλίδα. Το *Αστείου* είναι προφανώς μεταγενέστερη προσθήκη στην *Είδηση Μερική*, εφόσον λείπει από τα περισσότερα χειρόγραφα που παραδίδουν την εκτενή, και μάλλον πρωτότυπη, παραλλαγή. Το θέμα όμως χρειάζεται περισσότερη έρευνα διότι οι περιγραφές χειρογράφων στους καταλόγους συχνά παραείναι συνοπτικές. Στους κώδικες Vat. Ross. 887 και Cantab. Univ. Lib. 6009 (C) το *Αστείου* έχει ως εξής:

τη χθες ουκ εζυμώσαμεν· άλευρον γαρ ουκ ήτον.
υπέρπυρόν μοι, πίστευσον, ουκ είχα να ηγοράσω
και ηρξάμην ολιγοθυμείν και ως αν εσκοτιζόμεν.
πολλά την είπα (είπον C): «Πείνα μου, δίφθογγον να σε γράφω·
μόνον έασον μικρόν, μη σκοτισθεί το φως μου».
αλλ' όμως ουκ υπήκουσεν (επήκουσεν C), ει μη να κάτσω εις γεύμαν.⁸

Ο κώδικας Athen. EBE 1080 παραδίδει το ίδιο κείμενο με ελάχιστες διαφορές: στ. 1: «την», «αλεύριον» (αντί για: άλευρον γαρ), στ. 2: «ολοκοτίνιν» (αντί για: υπέρπυρόν μοι), «ουκ ήτον ν' αγοράσω», στ. 5: «και μόνον», «μη τραλισθεί», στ. 6: «ει μη να την χορτάσω».⁹ Αν και οι διαφορές είναι ασήμαντες, ορισμένες από τις γραφές αυτές απαντούν και στους παρέμβλητους στίχους του *Πτωχ. III*, γεγονός που δείχνει ότι τα χειρόγραφα SAC μάλλον αντλούν από μια πηγή παρόμοια με το πρότυπο του Athen. EBE 1080.

Στα χειρόγραφα της *Είδησης Μερικής* που παραδίδουν και το *Αστείου*, το ποίημα βρίσκεται στο σημείο όπου ο συγγραφέας πραγματεύεται τα αντίστοιχα ι/ει, και συγκεκριμένα ποιες λέ-

⁷Hesselting/Pernot 1910: 106.

⁸Το κείμενο του κώδ. Cantab. Univ. Lib. Add. 6009 από δική μας μεταγραφή· για το κείμενο του Vat. Ross. 887 βλ. Lambros 1908: 332, ο οποίος στο στ. 2 έχει «νάγοράσω», αλλά για τη σωστή γραφή (που την έχει και το χφ. του Κέμπριτζ) βλ. Gollob 1910, αρ. 34 (= 887). Ο Lambros 1908: 333 αναφέρει ότι το χφ. Athous 3319 (Kutl. 246) έχει «την» στο στ. 1.

⁹Hesselting/Pernot 1910: 106.

Ξεις που αρχίζουν από <ι> ή <ει> δασύνονται και ποιες όχι. Η εκ πρώτης όψεως αινιγματική φράση «πείνα μου, δίφθογγον να σε γράφω» στο παραπάνω χωρίο δείχνει ότι το *Αστέιον* είναι αστείο «διδασκαλικό», αφού η λέξη «πείνα» εμφανίζεται στις περισσότερες πραγματείες περί ορθογραφίας ως η μόνη εξαίρεση στον κανόνα ότι τα θηλυκά σε [ina] γράφονται με <ι>. ¹⁰ Το ύφος και η θεματική του *Αστέιου* σαφώς θυμίζουν το γνωστό *Πτωχ.* III, ο ήρωας του οποίου είναι γραμματικός, και στο οποίο η πείνα είναι επαναλαμβανόμενο μοτίβο. ¹¹ Ως γνωστόν, από τον 11^ο αιώνα και μετά, η διδακτέα ύλη μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε έμμετρη μορφή, είτε σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο, είτε στα ρυθμοτονικά μέτρα της υμνογραφίας. Η διδακτική ποίηση έχει ως σκοπό την ευκολότερη εκμάθηση μέσω αποστήθισης και την πιο αποτελεσματική εμπέδωση της διδακτέας ύλης: η γλώσσα των διδακτικών ποιημάτων είναι πιο ζωντανή και λιγότερο στρουφνή από αυτή των κειμένων σε πεζό λόγο. ¹² Το *Αστέιον* εξυπηρετεί παρόμοιο σκοπό: πραγματεύεται τη σωστή γραφή της λέξης «πείνα». Ο άγνωστος δάσκαλος που το επινόησε μιμείται το πτωχοπροδρομικό ύφος και χρησιμοποιεί τον δεκαπεντασύλλαβο στίχο, το κατ' εξοχήν μέτρο για «ελαφριά» ποίηση και για αποστήθιση, ώστε να μην ξεχάσουν οι μαθητές του ποτέ ότι το «πείνα» γράφεται με δίφθογγο, και όχι με γιώτα (η πίνα, άλλωστε, ένα νόστιμο θαλασσινό, αντιπροσωπεύει το άκρως αντίθετο της πείνας).

Βλέπουμε λοιπόν ότι η ιλαροτραγική μορφή του δασκάλου στο τρίτο *Πτωχοπροδρομικό* εξήψε τη φαντασία ενός τουλάχιστον ομοτέχνου του και τον ενέπνευσε να γράψει ένα διδακτικό ποιηματάκι που, κρίνοντας από τα διαφορετικά πλαίσια στα οποία εμφανίζεται, πρέπει να είχε σχετικά μεγάλη διάδοση. Αλλά η επίδραση δεν υπήρξε μονόδρομη, γιατί κάποια στιγμή το *Αστέιον* βρήκε τον δρόμο του προς την πηγή της έμπνευσής του και μπήκε ως παρεμβολή στα χφφ. SAC του τρίτου *Πτωχοπροδρομικού*. Ση-

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά τον Ηρωδιανό και τον Χοιροβοσκό: «τὰ διὰ τοῦ ινα ἀποστρέφεται τὴν εἰ δίφθογγον, Μύρινα, Ἄρπινα, Ἰουστίνα, Φαυστίνα, Ἄντωνίνα, Κωνσταντίνα, Καμάρινα χωρὶς τοῦ πείνα τοῦ ἐπὶ τῆς ἐνδείας, πίνα δὲ ἐπὶ τοῦ θαλασσιου διὰ τοῦ ι.» (Ηρωδιανός, *Περὶ ορθογραφίας*, τόμ. 3.2, 455. 5-7) «τὰ διὰ τοῦ ΙΝΑ θηλυκὰ διὰ τοῦ Ι γράφεται, οἶον, Μαρίνα, Κωνσταντίνα, πλὴν τοῦ πείνα» (Χοιροβοσκός, *Περὶ ορθογραφίας*, 139. 30) -χωρία από τον *Online TLG*: <http://www.tlg.uci.edu>.

¹¹ Βλ. Alexiou 2002: 127-148 και Garland 2005: 51-55.

¹² Βλ. Schneider 1999b: 405-409 και Lauxtermann 2009: 45-46.

μειωτέον ότι το χειρόγραφο S, που χρονολογείται στα 1363-64, είναι ο πιο πρώιμος μάρτυρας για το *Αστείον*.¹³ Σημειωτέον επίσης ότι το *Αστείον* είναι διαφορετικό από τις άλλες παρεμβολές στα *Πτωχοπρόδρομικά*, που είναι χωρία που τουλάχιστον ταιριάζουν στα συμφραζόμενα. Το *Αστείον* όμως είναι εντελώς άσχετο.¹⁴ Η μόνη εξήγηση για την παρουσία του στο *Πτωχ. III* είναι να μπήκε στα χειρόγραφα SAC ως κείμενο γραμμένο στην ώρα του προτύπου τους, που έπειτα ενσωματώθηκε κατά λάθος στο κυρίως κείμενο.

Το *Αστείον* στάθηκε προφανώς δημοφιλές, γιατί εμφανίζεται και σε μια άλλη γραμματική πραγματεία, αυτή του Γεωργίου Ζηγαβηνού (βλ. Παράρτημα).¹⁵ Ο Ζηγαβηνός το αναπτύσσει σε μια έμμετρη επιστολή δασκάλου προς μαθητή, στην οποία ο δάσκαλος παραπονιέται ότι δεν έχει πληρωθεί ακόμα για τα μαθήματά του. Το κείμενο της επιστολής μάς έχει σωθεί σε δύο παραλλαγές.¹⁶ Η παλαιότερη, που είναι και η πιο σύντομη, έχει ως εξής:

5 φίλε, αρκεί σοι ενταυθί το ύφος των πνευμάτων
αμίσθωτος και νήστης τε το γράφειν ουκ ισχύω,
ούτε ψωμόν μοι έφερες, ουτ' οίνον τον ευώδη,
ούτε τυρόν ή όψον τι, ούτε ώα ορνίθων,
α και οι οίκοι πλήθουσιν αεί μεν και των Ίρων,
αλλ' ουτ' ολίγα κήπια, ή και τινάς οπώρας,
ίνα εσθίων προς μικρόν ισχύω γράφειν ταύτα.
αλλ' αληθώς και φανερώς λέγω σοι, φίλε, τούτο·
10 χθες τε και πρώην νητρεκώς, ουκ εζύμωσα οίκοι,
διότι μεν αλεύριον, οίδε Θεός, ουκ ήτον·
νόμισμα τί μοι πίστευσον, ουκ είχα ν' αγοράσω.
ηρξάμην ολιγοθυμείν και συνεσκοτιζόμενην·
πολλά την είπα: «Πείνα μου, δίφθογγον να σε γράψω,
και μόνον έασον μικρόν, μη τραλισθεί το φως μου».

¹³ Αν και το S δεν το παραδίδει ολόκληρο, γιατί λείπει ο τρίτος στίχος «και ηρξάμην ολιγοθυμείν και ωςάν εσκοτιζόμενην», που φανερά ανήκει στο πρωτότυπο γιατί περιγράφει τις επιπτώσεις της αστίας.

¹⁴ Γι' αυτό το λόγο ο Eideneier εξοβέλισε τους στίχους αυτούς, ενώ κατά τα άλλα ακολουθεί πιστά το *Leithandschrift* του, το χφ. S, βλ. Eideneier 1991: 229.

¹⁵ Στις πηγές το όνομα απαντά με διάφορες ορθογραφίες: Ζηγαβηνός, Ζηγαβινός, Ζιγαβηνός, Ζυγαβινός, κτλ. στα περισσότερα χειρόγραφα, ωστόσο, γράφεται με δύο <η>. Για τον Γεώργιο Ζηγαβηνό, βλ. και υποσημ. 33.

¹⁶ Η μάλλον σε τρεις. Στον κώδικα 338 της Μονής Μεταμορφώσεως των Μετεώρων (17^{ος} αι.) υπάρχει μια επεξεργασία της δεύτερης, εκτενέστερης διασκευής της *Επιστολής*, με 11 καινούργιους στίχους μεταξύ των στ. 1 και 2: βλ. Veis 1967: 351-352.

- 15 και πρὸς με απεκρίνατο, πλήρη θυμού μεγάλου:
«και τρίφθογγον ει γράψεις με, και ου κορέσεις γαρ με·
πληροφορήσου το καλώς, γοργόν να σε ωλέσω,
ρίψω σε δε και κατά γης και χάσεις την ζωήν σου».
και ούτως ουχ υπήκουσεν, ει μη να την χορτάσω·
20 έως ταυθί σοι έληξα τον στίχον μετριάζων.¹⁷

32

Είναι φανερό ότι στην *Επιστολή* ο Ζηγαβηνός επεξεργάζεται το *Αστέιον* καθιστώντας το λιγότερο δημώδες και επεκτείνοντάς το με 14 στίχους· ο πυρήνας είναι οι στίχοι 9/10, 11-14 και 19, ενώ οι υπόλοιποι στίχοι είναι προσθήκες, με την ενδιαφέρουσα εξαίρεση του τελευταίου στίχου που αναμφισβήτητα αντιστοιχεί στον τελευταίο στίχο της σύντομης *Είδησης Μερικής*: «έως ώδε μετριάζοντες επλέξαμεν τους στίχους» (βλ. παραπάνω). Με άλλα λόγια, το *Αστέιον* πρώτα ενσωματώθηκε στο κείμενο της *Είδησης Μερικής* και μόνο αργότερα, μετά τη θεματική ανάπτυξη και επεξεργασία που βλέπουμε στην *Επιστολή*, μπήκε στη χειρόγραφη παράδοση του Ζηγαβηνού. Κρίνοντας από τις φραστικές ομοιότητες, ο Ζηγαβηνός είχε ως πρότυπο ένα κείμενο παρόμοιο με αυτό του κώδικα EBE 1080 και τα χειρόγραφα SAC του *Πτωχοπροδρόμου*.

Αλλά ενώ στην *Είδηση Μερική* ο σκοπός του *Αστέιου* είναι φανερά διδακτικός (το να μάθει και να θυμάται ο μαθητής τον κανόνα ότι όλα τα θηλυκά σε [ina] γράφονται με <i> εκτός από το «πείνα»), η *Επιστολή* του Ζηγαβηνού βρίσκεται μετά την πραγμάτευση όλων των πνευμάτων (που τελειώνει με το ωμέγα). Και παρόλο που διατηρεί την πληροφορία ότι η λέξη «πείνα» γράφεται με <ei>, προσθέτοντας μάλιστα το πετυχημένο «και τρίφθογγον ει γράψεις με», η έμφαση μεταφέρεται από την ορθογραφία στη σημασιολογία, από τη γραμματική στην θλιβερή πραγματικότητα: την άθλια κατάσταση του δασκάλου που, όπως ο πρωταγωνιστής του *Πτωχ. III*, δεν έχει να φάει. Και οι υπόλοιποι στίχοι της *Επιστολής* είναι αναμφισβήτητα πτωχοπροδρομικοί: απαριθμήσεις φαγητών που τα στερείται ο πρωταγωνιστής υπάρχουν στα *Πτωχ. III* και *IV* (π.χ. *III*, 93-94, *IV*, 319-333), η σύνταξη των στ. 3-6 είναι παρόμοια με το *Πτωχ. I*, 84-87, και οι απειλές της προσωποποιημένης Πείνας θυμίζουν τις απειλές της συζύγου του πρωταγωνιστή του *Πτωχ. I*.

¹⁷ Εκδόσεις: Allatius 1651: 350 [= Fabricius 1721: X, 680 = Fabricius/Harless 1809: XII, 48] και Miller 1874: 235-236, στ. 177-196. Αναπαράγουμε εδώ την έκδοση του Miller με ελάχιστες διορθώσεις βάσει της έκδοσης Αλλατίου και δικές μας.

Η δεύτερη παραλλαγή, μια εκτενέστερη διασκευή της *Επιστολής* (33 στ.), που εκδόθηκε από τους Hesselning/Pernot είναι μεταγενέστερη.¹⁸ Όχι μόνο δε διασώζεται παρά μόνο σε μεταβυζαντινά χειρόγραφα,¹⁹ αλλά στην παραλλαγή αυτή απαντά και η λέξη *σολδί*, νόμισμα βενετικό (*soldino*) που πρωτοκυκλοφόρησε στη Βενετία το 1328 και πρωτοεμφανίζεται, απ' όσο μπορέσαμε να διαπιστώσουμε, σε ελληνικά κείμενα στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.²⁰ Ο άγνωστος μεταβυζαντινός διασκευαστής εμπλουτίζει το αρχικό κείμενο, αντλώντας από την πτωχοπροδρομική παράδοση και καθιστώντας το κείμενο ακόμα πιο «πτωχοπροδρομικό»: παραδείγματος χάριν, όταν μας εξιστορεί την μάταιη αναζήτηση χρημάτων («και εν τω κόλπω ψηλαφώ άραγε μήπως τύχω [αργύρια]», στ. 20), δανείζεται φανερά μοτίβο από το *Πτωχ.* III, 99-105. Επιπλέον επεκτείνει την χαρακτηριστική απαρίθμηση φαγωσίμων που ο γραμματικός δεν είναι σε θέση να αγοράσει («άρτον τε, ιχθύν, τυρίν ή οίνον, ή έτερον οψώνιον (...), ή πράσον ή και σκόροδον, καν φύλλα μαρουλιών», στ. 14-16).

Οι περιπέτειες του *Αστέιου* δεν τελειώνουν εδώ. Στον 15ο αιώνα βρίσκει και πάλι το δρόμο του προς το *Πτωχ.* III, στα χφφ. Ρ και Κ (Par. gr. 1310 και Const. Serail 35), όχι στο σημείο όπου προστέθηκε στα χφφ. SAC, αλλά ως μέρος μιας μεγάλης παρεμβολής μετά το στ. 273 (αμέσως μετά τη σκηνή με το «απάκιν» και το «κατούδιν» που δεν αποκλείεται να είναι και αυτή παρεμβλητή²¹). Μετά από δύο συνδετικούς στίχους (στ. 273.1-2), διαβάζουμε:

¹⁸Hesselning/Pernot 1910: 106-107. Οι επιπλέον στίχοι και διαφορετικές γραφές της εκτενέστερης διασκευής είχαν κιόλας εκδοθεί από τους Papadopoulos-Kerameus/Miller 1876: 127-128, ως συμπλήρωμα στην έκδοση της πιο σύντομης παραλλαγής από τον Miller 1874. Οι δύο εκδότες των Πτωχοπροδρομικών προφανώς αγνόησαν αυτές τις δύο εκδόσεις, καθώς και την προηγούμενη έκδοση του Αλλατίου, που όμως ούτε οι Miller και Παπαδόπουλος-Κεραμείς δεν φαίνεται να είχαν υπόψη τους.

¹⁹Βλ. παρακάτω, στον Πίνακα Χειρογράφων, την κατηγορία: Ζηγαβηνός & Κανόνες.

²⁰Βλ. Bakker/Van Gemert 1977: 72, στ. 223 (το κείμενο χρονολογείται πριν από το 1430 κατά τους εκδότες· βλ. και το σχολιασμό της λέξης *σολδί* στη σελ. 104) και Lambros 1930: 29, γρ. 27 (επιστολή γραμμένη το 1431).

²¹ Διαφέρει από τη θεματική του υπόλοιπου κειμένου από την άποψη ότι ο πρωταγωνιστής για πρώτη και μοναδική φορά καταφέρει να χορτάσει την πείνα του κλέβοντας το *απάκιν*.

ημείς ψωμίν ουκ είχαμεν, και τι άλλον γυρεύεις;
όπου γαρ λείπει το ψωμίν, προσφάν ουκ ενθυμούνται
του προσφαγίου η μέριμνα κι η λείψις του ψωμίου,
τας ενθυμήσεις τας πολλάς πολλά τας περικόπτουν.
πείνα μου, πάλιν πείνα μου, και δίφθογγο (δεύτερον Ρ) σε γράφω
και τώρα μόνον άφες με, ότι ψωμίν ουκ έχω.
παλ' ως να πάρω δανεικόν, ποσώς ουκ ημερώθη.²²

34

Οι στίχοι 273.7-9 δανείζονται φανερά στοιχεία από τους τρεις τελευταίους στίχους του *Αστειού*, σε αρκετά ελεύθερη παράφραση, αλλά ιδιαίτερα ο στίχος «Πείνα μου, πάλιν πείνα μου, και δίφθογγο σε γράφω» είναι πολύ κοντά στο στίχο «πολλά την είπα: Πείνα μου, δίφθογγον να σε γράφω», γεγονός που δείχνει ότι ο διασκευαστής είχε μπροστά του, ή στο μυαλό του, το *Αστειόν*. Εδώ, όπως και στον Ζηγαβηνό και σε αντίθεση προς τα χφφ. SAC, το *Αστειόν* ενσωματώνεται κανονικά στο κείμενο. Και ακόμα πιο έντονα απ' ό,τι στον Ζηγαβηνό, έχει αλλάξει χαρακτήρα: από ένα αστέιο «ορθογραφικό» έχει γίνει ένα αστέιο για την πείνα (σημειωτέον ότι το χφ. Ρ αντικαθιστά τη λέξη «δίφθογγο» με «δεύτερον»). Οι πρώτοι τέσσερις στίχοι που προσθέτουν τα ΡΚ δεν σχετίζονται με το *Αστειόν* της *Είδησης Μερικής*: μάλιστα η θεματική τους είναι παρμένη από τις *Παροιμίες του Αισώπου*: «Άρτον τις φαγείν ουκ έχων προσφάγιον εξήτει».²³ Οι στίχοι αυτοί φαίνεται να συνοψίζουν, ή να σχολιάζουν ακόμα, τους στ. 3-6 της *Επιστολής* του Ζηγαβηνού (ή τους στ. 4-7 και 14-16 της εκτεταμένης μορφής της *Επιστολής*), όπου εκτός από το βασικό «ψωμόν» που του λείπει, ο δάσκαλος αναφέρει και διάφορα «προσφάγια» (τυρί, αβγά, ψάρι, λαχανικά, και κρασί).

Είδαμε λοιπόν ότι ένα «ορθογραφικό» αστέιο σε ύφος πτωχοπροδρομικό πρωτοεμφανίζεται σε μια γραμματική πραγματεία που αποδίδεται στον Θεόδωρο Πρόδρομο, και από εκεί περνά στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή γραμματική παράδοση, όπου χάνει ως ένα βαθμό το διδακτικό χαρακτήρα του και γίνεται ένα απλό αστέιο για την πείνα. Από τη γραμματική παράδοση εισάγεται στο τρίτο *Πτωχοπροδρομικό*, σε δύο ανεξάρτητες

²² III.273.3-9 στην έκδ. Eideneier = IV.202-208 Hesseling/Pernot. Αναπαράγουμε το κείμενο του Ρ με εξαίρεση του στ. 5. Το χφ. Κ διαφέρει σε λίγα σημεία από το Ρ: στ. 1: «έχομε και τι καλόν μας λείπει», στ. 2: «εθυμούντο», στ. 4: «γοργόν τας περικόπτει», στ. 7: «αλλ' ουν να».

²³ «Ερμηνεΐα: τροφήν όστις ουκ έχων το τρυφάν ζητεί, / πάσιν ανθρώποις καταγέλαστός εστιν», Perry 1952: 280, παροιμ. 98.

ομάδες χειρογράφων: τα χφφ. SAC παραδίδουν αυτούσιο και εκτός συμφραζομένων το κείμενο του *Αστείου* (αρχικά προφανώς ως σημείωση στην *ώα*), ενώ στα PK ο διασκευαστής επεξεργάστηκε το *Αστείου* και δημιούργησε κάτι δικό του. Στη γραμματική παράδοση, το *Αστείου* συνέχισε να αντιγράφεται μέχρι και την προεπαναστατική περίοδο: βρίσκεται π.χ. σε ένα μαθηματάριο του 18ου αι. στον κώδικα Athous 4729 (Ib. 609) που περιέχει βυζαντινούς Κανόνες με διάστιχο ερμηνεία, και ενδέχεται να υπάρχει και σε άλλα μαθηματάρια.²⁴

Παράρτημα

Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή γραμματική παράδοση μας άφησε πλήθος γραμματικών πραγματειών περί ορθογραφίας. Επειδή οι περισσότερες από αυτές δεν έχουν ως τώρα εκδοθεί και έχουν σωθεί με διάφορους τίτλους και αποδοθεί σε διάφορους συγγραφείς –γνωστούς και μη–, η έρευνα γι' αυτές βρίσκεται ακόμα στην αρχή.²⁵ Για το θέμα μας ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η *Εΐδησις μερική περι ὀρθογραφίας* (ή αλλιώς *Περὶ πνευμάτων*) και το *Περὶ τῶν ἑπτὰ φωνηέντων, ποῦ δασύνονται καὶ ποῦ ψηλοῦνται, καὶ περὶ ἀντιστοιχῶν α, ε, η, ι, ο μικρόν, υ ψιλόν καὶ ω μέγα*. Η πρώτη πραγματεία αποδίδεται σε σχεδόν όλα τα χφφ. στον Θεόδωρο Πρόδρομο, και η δεύτερη αποδίδεται στα παλαιότερα χφφ. αποκλειστικά στον Γεώργιο Ζηγαβηνό και στα νεότερα στον ίδιο αλλά και στον Θεόδωρο Πτωχοπρόδρομο.

Όπως επισήμανε ο Egenolff, οι δύο πραγματείες, παρόλο που παρουσιάζουν χτυπητές μεταξύ τους ομοιότητες, αποτελούν δύο διαφορετικά κείμενα.²⁶ Επειδή η *Εΐδησις Μερική* είναι ανέκδοτη, βασιζόμαστε στους κώδικες στους οποίους είχαμε πρόσβαση (Oxon. Barocc. 10, φφ. 169r-181r, Oxon. Barocc. 48, φφ. 22v-25v και Cantab. Univ. Lib. Add. 6009, φφ. 182v-183r), και για τα άλλα ανα-

²⁴ Από τα σχόλια του Eideneier 1991: 229 μπορούμε ίσως να συμπεράνουμε ότι το *Αστείου* βρίσκεται και στον κώδικα Athen. EBE 1063, φ. 22, ένα μαθηματάριο γραμμένο στο Στρώμωνα της Μακεδονίας το 1627-28, για το οποίο βλ. Skarveli-Nikolopoulou 1993: 385-386. Δυστυχώς, οι περιγραφές των χειρογράφων της EBE στον κατάλογο του Σακκελίωνα είναι εξοργιστικά σύντομες.

²⁵ Βλ. Egenolff 1887, Egenolff 1888 και Schneider 1999a.

²⁶ Βλ. Egenolff 1887: 22-23.

γκαστικά σε καταλόγους χειρογράφων με συχνά ελλιπείς περιγραφές, η πιο πλήρης από τις οποίες τυχαίνει να είναι αυτή του παλαιότερου κώδικα Bern. 288.²⁷ Η *Είδησις Μερική* μας παραδόθηκε σε δύο μορφές: μια σύντομη και μια εκτεταμένη. Το εκτενές κείμενο, που το παραδίδουν ο Bern. 288, τα δύο χφφ. της Οξφόρδης και άλλα πολλά χειρόγραφα, περιέχει τα εξής:

36

1. Πραγμάτευση του στοιχείου α: αρχή «Ἰστέον ὅτι τὸ ᾧ δασύνεται ἐν λέξεσι τοιαύταις· ἄπαξ ἄπλῶς ἅγιος, ἄπας, ἀπαξῶδης», κτλ. (σε πεζό λόγο): τελειώνει με ένα στίχο: «Τὸν Ἄδην δὲ δασύνομεν· σκοτώδης γὰρ ὑπάρχει» (≈ Papadopoulos-Kerameus/Miller 1876: 122, στ. 1-12) [στο Oxon. Barocc. 48 και μερικά άλλα χφφ. το πεζό κείμενο μετατρέπεται σε στίχους: «διὰ στίχου· ἰστέον: τὸ ἄλφα γὰρ δασύνεται ἐν λέξεσι τοιαύταις· / ἄπαξ ἄπλῶς καὶ ἅγιος, ἄπας καὶ ἀπαξῶδης»].

2. Πραγμάτευση των στοιχείων ε/αι, η και ι/ει (σε στίχους): αρχή: «Ὅμοίως δὲ γέ καὶ τὸ ε̄ δάσυνον οὕτω φίλε»· τέλος: «Καὶ εἶσω ἔσω λέγεται, εἶασα τὸ ἀφήκα» (= Miller 1874: I, στ. 1-7, 19-25, 28-31, 33-38, 40-48, 61-73, 83-86, 74-76, 87-88, 102-108, 110-111, 113, 114/115, 116, με μερικούς διάσπαρτους πρόσθετους στίχους).

3. Πραγμάτευση των αντιστοιχών, αλλά και, πού και πού, των πνευμάτων. Συνδέεται με το 2 με δύο στίχους: «Ἀπάρτι δὲ λοιπότερον (σε άλλα χφφ.: ὀλιγότερον/λυτότερον) συγγράψωμεν τὰς λέξεις, / ὡς ἵνα μάθης τὸ σαφὲς καὶ γράψης τα ῥαδίως». Αρχή (σε πεζό λόγο): «Δεῖ γινώσκειν ὅτι ὅσα ἀπὸ τὸ εὐω παράγεται δίφθογγον ἔχει, οἶον ἀγνεύω ἀγνεΐα, νηστεύω νηστεΐα», κτλ. Μέσα στο πεζό κείμενο υπάρχουν μερικοί στίχοι που πραγματεύονται τα πνεύματα σε λέξεις που αρχίζουν από ὀμικρον (= Miller 1874: I, στ. 121-132), καθώς και μερικοί διάσπαρτοι στίχοι για τα αντίστοιχα (= Miller 1874: II, στ. 180, 185-186, 275-278). Τελειώνει: «Ἐκλάμψοιεν τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς τὸ φῶς καὶ ἄλλα τούτοις ὅμοια· ὁμφή· θεΐα φήμη».

Η συντομευμένη μορφή της *Είδησις Μερικής*, που σώζεται στο χφ. του Κέιμπριτζ, περιέχει τα υπό 1. και 2. μόνο. Όπως και σε άλλα χφφ. που παραδίδουν τη συντομευμένη μορφή (Vat. Ross. 887 και Athous 3319 (Kutl. 246)), έπεται, με δική του επικεφαλίδα, το *Ἀστέιον*, 6 στίχοι, και κλείνει με έναν έβδομο στίχο: «Ἔως ὧδε μετριάζοντες ἐπλέξαμεν τοὺς στίχους». Στα Vat. Ross. 887 και Athous 3319 (Kutl. 246) οι στίχοι φέρουν τον τίτλο: «τοῦ αὐτοῦ (= Θεοδώρου τοῦ Προδρομοῦ) ἄστέιον», ενώ στο χφ. του

²⁷ Βλ. Andrist 2007: 163-171, ιδ. 164. Στο Bern. 288 το κείμενο είναι κολοβό.

Κέιμπριτζ ο τίτλος είναι: «τοῦ Ζηγαβηνοῦ [...]».²⁸ Από τα χφφ. που αναφέρονται στον Πίνακα Χειρογράφων (βλ. παρακάτω), εκτός από τα Cantab. Univ. Lib. Add. 6009, Vat. Ross. 887 και Athous 3319 (Kutl. 246), ο κώδ. Par. gr. 2594 και, ίσως, ο Monac. gr. 340 παραδίδουν τη συντομευμένη μορφή της *Είδησης Μερικής*, ενώ τα άλλα φαίνεται να διασώζουν την εκτενή μορφή του κειμένου.

Το έργο *Περί των επτά φωνηέντων και περί αντιστοιχων* του Γεωργίου Ζηγαβηνού αποτελείται από τρία μέρη: ένα ποίημα για τα πνεύματα (Ζηγ. 1), την *Επιστολή* που συζητήσαμε παραπάνω, και ένα ποίημα για τα αντίστοιχα (Ζηγ. 2):

37

1. Ζηγ. 1: πρόλογος 11 στ., αρχή: «βούλομαι, φίλε, πρὸς μικρὸν ὧδέ σοι σαφηνίσαι»· ακολουθεί το κυρίως ποίημα, 194 στ., αρχή: «τὸν Ἀβραάμ, ὦ φίλτατε, ἄβραμιαῖοι παῖδες», τέλος: «τὸ δέ γε πάλιν κλητικὸν τοῦτο ἀεὶ περίσπα». Το ποίημα πραγματεύεται τα πνεύματα ανά γράμμα (α, ε, κτλ.) σε πολιτικούς στίχους, και κάθε γράμμα συνοδεύεται από μια μικρή επεξήγηση σε πεζό λόγο.

2α. *Επιστολή* (σύντομη): 20 στ., αρχή: «φίλε, ἀρκεῖ σοὶ ἐνταυθὶ τὸ ὕφος τῶν πνευμάτων», τέλος: «ἔως ταυθὶ σοὶ ἔληξα τὸν στίχον μετριάζων».

2β. *Επιστολή* (εκτενής): 33 στ., αρχή: «φίλε, ἀρκεῖ σοὶ ἐνταυθὶ τὸ ὕφος τῶν γραμμάτων/γραφέντων», τέλος: «νῦν καὶ ἀεὶ καὶ πάντοτε, ἀμήν τε εἰς αἰῶνας».

3. Ζηγ. 2: πρόλογος 16 στ., αρχή: «ἀπάρτι δὲ συγγράψω σοι λέξεις τῶν ἀντιστοιχῶν». Το κυρίως ποίημα πραγματεύεται τα 24 γράμματα, σε 316 πολιτικούς στίχους, χωρίς ενδιάμεσες πεζές επεξηγήσεις· αρχή: «αἰ μὲν, τὸ αἶδιον, τὸ ὄν καὶ διαμένον». Τελειώνει με έναν επίλογο 9 στίχων, αρχή: «ταῦτα εἰσὶ τὰ παρ' ἐμοῦ, ὦ φίλε, γεγραμμένα», και τέλος: «καὶ λάβης γνῶσιν ἀκραιφνῆ γράφειν ἐπισταμένως».²⁹

²⁸ Το κόκκινο μελάνι της επικεφαλίδας είναι μισοσβησμένο· διαβάζουμε: «τοῦ Ζηγαβηνοῦ [...] Γ[.]ρ[...].»· Απ' ὅσο ξέρουμε, το χφ. του Κέιμπριτζ είναι το μόνο που αποδίδει το *Ἀστέιον* στον Ζηγαβηνό, και όχι στον Πρόδρομο. Ακολουθεῖ ἓνα γνωστὸ ποίημα-σχῆμα (βλ. Hörandner 1974: 64, αρ. 208), με επικεφαλίδα «ἔτερον τοῦ αὐτοῦ, Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου πάνυ ὠραῖον καὶ θαυμαστόν», ἀπὸ το ὁποῖο γίνεται σαφές ὅτι ἡ ἀπόδοση στον Ζηγαβηνό είναι καινοτομία του γραφέα, που πρέπει να εἶχε μια οικειότητα με τὸ ἔργο του Ζηγαβηνοῦ: ἀντιγράφει τὴν *Είδηση Μερική* και βλέποντας τὸ *Ἀστέιον* θυμάται ὅτι τὸ ἔχει ξαναδεῖ στην *Επιστολή* του Ζηγαβηνοῦ. Προσθέτει λοιπὸν τὸ ὄνομα του Ζηγαβηνοῦ και συνεχίζει τὴν ἀντιγραφή. Φτάνοντας στο ποίημα-σχῆμα, ἀντιγράφει πρῶτα τὸ «τοῦ αὐτοῦ», ἀλλὰ μετὰ συνειδητοποιεῖ τὸ λάθος του και προσθέτει «Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου».

²⁹ Το κείμενο πρωτοεκδόθηκε ἀπὸ τον Miller 1874: 222-284, βάσει χειρογράφου τῆς ιδιωτικῆς του συλλογῆς που σήμερα σώζεται στην Γαλλικὴ Εθνικὴ

Το έργο του Ζηγαβηνού σώζεται σε πολλά χειρόγραφα, που ανήκουν σε δύο ομάδες: χφφ. που περιέχουν μόνο τα κείμενα του Ζηγαβηνού και χφφ. που, εκτός από τον Ζηγαβηνό, περιέχουν και έναν ή περισσότερους ορθογραφικούς Κανόνες (διδασκτικά ποιήματα προσόμοια πάνω στον ειρμό γνωστών εκκλησιαστικών ύμνων).³⁰ Στην πρώτη ομάδα χειρογράφων, η σειρά των ποιημάτων είναι: Ζηγ. 1, *Επιστολή* (σύντομη μορφή) και Ζηγ. 2. Στη δεύτερη ομάδα βρίσκουμε τα ίδια τρία κείμενα, δηλαδή Ζηγ. 1, Ζηγ. 2 και *Επιστολή*, με τη διαφορά όμως ότι η *Επιστολή* (στη εκτενή της μορφή) τοποθετείται ανάμεσα στο Ζηγ. 2 και τους *Κανόνες*. Ενώ αρχικά η επιστολή αποτελούσε τον επίλογο του πρώτου ποιήματος, στα μεταγενέστερα χφφ. λειτουργεί ως επίλογος των δύο ποιημάτων του Ζηγαβηνού μαζί.

Οι πρώτοι δύο *Κανόνες* κυκλοφορούν ανεξάρτητα από τον Ζηγαβηνό σε χειρόγραφα από τον 15^ο αιώνα και μετά, και αποδίδονται στον Μάξιμο Μάζαρι.³¹ Ορισμένα χφφ. του Ζηγαβηνού έχουν μόνο τον πρώτο, άλλα έχουν τον πρώτο και τον δεύτερο κι άλλα πάλι έχουν τρεις ή τέσσερις *Κανόνες*:

Κανών 1, ειρμός: «ἐν βυθῷ κατέστρωσε», αρχή: «ἀναφῆς καὶ ἄκτιστος»

Κανών 2, ειρμός: «σοῦ ἢ τροπαιούχος», αρχή: «ἀεὶ τὸ ἐπίρρημα»

Κανών 3, ειρμός: «ἀμαρτηλάτην Φαραώ», αρχή: «ἀεὶ ὡσεὶ καὶ ὡσανεὶ»

Κανών 4, ειρμός: «ἐν βυθῷ κατέστρωσε», αρχή: «ἐρμηνεία ὠρμησεν ὁδόν».

Στα χφφ. που έχουν και τους τέσσερις *Κανόνες*, το δεύτερο και τρίτο αποδίδονται σε κάποιον Γαλακτιώνα, ενώ στα υπόλοιπα αποδίδονται ή στον Μάξιμο Μάζαρι ή στον Θεόδωρο Πτωχοπρόδρομο.³² Ακόμα και ο πρώτος *Κανών*, που είναι σίγουρα του

Βιβλιοθήκη (Par. Suppl. gr. 1192, 15^ο αι.). Έπειτα οι Papadopoulos-Kerameus/Miller 1876: 121-136 εξέδωσαν προσθήκες και διαφορετικές γραφές του κειμένου από έναν κώδικα της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης (Smyrna B 42, 17^ο αι.), η τύχη του οποίου σήμερα αγνοείται. Υπάρχει και έκδοση του Ζηγ. 2 (από το στ. 27 και πέρα) στο Lambros 1922, που βασίζεται στο χειρόγραφο Vind. Phil. gr. 216 (15^ο αι.). Ο Papadopoulos-Kerameus 1877: 42, υποσημ. 1 επισημαίνει ότι το κείμενο του Ζηγαβηνού εκδόθηκε επίσης στο αλεξανδρινό περιοδικό Κέκρωψ, μάλλον το 1876-77· δυστυχώς δε στάθηκε δυνατό να ελέγξουμε την παραπομπή.

³⁰ Για τη διδασκτική παραϋμνογραφία, βλ. Mitsakis 1983.

³¹ Βλ. Lambros 1896.

³² Για τους *Κανόνες* του Μάζαρι και του Γαλακτιώνας, βλ. Beck 1959: 797-798 και Mitsakis 1983: 119-120.

Μάζαρι, σε πολλά από τα Ζηγαβηνικά χειρόγραφα αποδίδεται στον Θεόδωρο Πτωχοπρόδρομο.

Η ίδια διαδικασία «πτωχοπροδρομοποίησης» παρατηρείται και σε ορισμένα μεταγενέστερα χφφ., στα οποία το έργο του Ζηγαβηνού τιτλοφορείται: «Κυρού Γεωργίου Ζηγαβηνού, κτλ.: τινές λέγουσιν ότι τού Πτωχοπρόδρομου κυρού Θεοδώρου υπάρχουν, οἱ καὶ μάλλον, ὡς οἶμαι, ἀληθεύουσιν», ενώ σε άλλα το όνομα του Ζηγαβηνού έχει εκπέσει τελείως. Το λάθος –γιατί πρόκειται για λάθος– εξηγείται εύκολα, διότι τα ποιήματα του Ζηγαβηνού συσχετίζονται στενά με την *Είδηση Μερική* που στα περισσότερα χειρόγραφα φέρει το όνομα του Θεοδώρου Προδρόμου. Η παραπάνω περιγραφή του περιεχομένου της *Είδησης* δείχνει ότι περιέχει μεγάλα αποσπάσματα που βρίσκονται και στο *Ζηγ.* 1 (το α σε διασκευή σε πεζό λόγο· τα ε/αι, η, ι/ει και ο ως έχουν, με κάποιες φραστικές παραλλαγές) και μερικούς διάσπαρτους στίχους του *Ζηγ.* 2· το υπόλοιπο –και μεγαλύτερο μέρος– της *Είδησης*, όμως, δεν έχει καμία σχέση με το έργο του Ζηγαβηνού και προφανώς αντλεί από άλλη πηγή ή άλλες πηγές. Το έμμετρο μέρος της *Είδησης Μερικής* και το *Περί των επτά φωνηέντων και των αντιστοιχων* του Ζηγαβηνού σαφώς αντλούν από ένα κοινό πρότυπο που μάλλον ανάγεται στον 11^ο ή 12^ο αι., όταν στο Βυζάντιο ακμάζει η διδακτική ποίηση. Δεν είναι γνωστό αν ο Γεώργιος Ζηγαβηνός είναι ο ποιητής του χαμένου προτύπου ή ο διασκευαστής του 14^{ου}/15^{ου} αι. που συνέταξε το *Περί των επτά φωνηέντων και των αντιστοιχων*.³³

Ο Πίνακας *Χειρογράφων* στο τέλος του παραρτήματος³⁴ διαφωτίζει την ιστορική εξέλιξη της γραμματικής παράδοσης που με

³³ Ο Γεώργιος Ζηγαβηνός σήμερα μας είναι άγνωστος. Ο Allatius 1651: 350-351 [= Fabricius 1721: X, 679-681 = Fabricius/Harless 1809: XII, 47-49] αναφέρει, εκτός από τη γραμματική, και μερικά άλλα έργα του, βασιζόμενος στην περιήμη περιγραφή βιβλιοθηκών της Κωνσταντινούπολης του 16^{ου} αιώνα, για την οποία βλ. Foerster 1877: 22 (ριδ'), 25 (β' και ε') και 28 (μδ'). Βλ. επίσης Papazoglou 1983: 191, 198, 287, 316-317 και 318-319. Συγκεκριμένα, η περιγραφή αυτή αποδίδει τα εξής έργα στον Γεώργιο Ζηγαβηνό: *Ἐξήγησις εἰς τὸ ψαλτήριον* (πιθανώς όμως πρόκειται για παρόμοιο έργο του γνωστού θεολόγου των αρχών του 12^{ου} αι., Ευθυμίου Ζηγαβηνού), *Περί βοτανῶν μερική ἀπόδειξις*, και δύο δήθεν μεταφράσεις από τα λατινικά: *Χρησιμοί Θεοφίλου Πρεσβυτέρου Ῥωμαίου* (στον Vind. Suppl. gr. 172 η μετάφραση αποδίδεται στον Ιωάννη Ζηγαβηνό, σε άλλα χφφ. σε κάποιον Ιωάννη Ρυζανό) και *Ῥωμαϊκή Ἱστορία* του Κωνσταντίνου Καισαρέως (·).

³⁴ Ο πίνακας βασίζεται στις πληροφορίες που παρέχουν οι Hörandner 1974: 61-62 και Schneider 1999a: 875-902, που είναι αρκετά πλήρεις, αν και ενδέχεται να υπάρχουν και άλλα χφφ., όπως π.χ. το Hier. Patr. Nea Syll. 116 (16^{ου} αι.) που εντοπίσαμε στον κατάλογο του Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως.

την πάροδο του χρόνου έτεινε να γίνει όλο και περισσότερο «πτωχοπροδρομική», αρχίζοντας από την *Είδηση Μερική* και τελειώνοντας με την απόδοση ολόκληρου σώματος κειμένων στον Πτωχοπρόδρομο. Τα χειρόγραφα της *Είδησης* χρονολογούνται από το 1300 περίπου ως το 1590, ενώ το έργο του Ζηγαβηνού (χωρίς τους *Κανόνες*) πρωτοεμφανίζεται σε κώδικες του 15^{ου} αιώνα και οι *Κανόνες* (χωρίς τον Ζηγαβηνό) αρχίζουν να αντιγράφονται επίσης από τον 15^ο αιώνα. Ο συνδυασμός Ζηγαβηνού και *Κανόνων*, όμως, πρωτοεμφανίζεται σε χειρόγραφα του 16^{ου} αιώνα, και η αντιγραφή τους συνεχίζεται μέχρι την προεπαναστατική περίοδο.

Πίνακας χειρογράφων

Αι.	Είδους Μερική	Ζηηαβηγός	Κανόνες	Ζηηαβηγός & Κανόνες
XIII-XIV	Bern. 288 (s. XIII ex., XIV in.)			
XIV	Monac. gr. 340			
	Oxon. Barocc. 10 (s. XIV-XV)			
XV	Vindob. Phil. gr. 250 (s. XV in.)	Par. Suppl. gr. 1192	Par. gr. 2571	
	Athous 3319 (Kutl. 246)	Vindob. Phil. gr. 216		
	Hier. Sab. 379			
	Oxon. Barocc. 48			
	Par. gr. 2500			
	Par. gr. 2594			
	Vat. Pal. 234			
	Vat. Ross. 887			
		Berol. gr. 83 (s. XV-XVI)	Mutin. II A 2 (s. XV-XVI)	
XVI	Cantab. Univ. Lib. Add. 6009	Athous 4931 (lb. 811)	Athen. Metoch. Taphou 199	Athous 3225 (Kutl. 152)
	Par. gr. 2599	Berol. gr. 308		Athous 4210 (lb. 90)
	Vallcell. B 99	Hier. Patr. Nea Syll. 116		Hier. Patr. 331
	Athen. EBE 1080 (a. 1590)	Par. Suppl. gr. 1238		Par. Suppl. gr. 467
	Blickling Hall 4716a (s. XVI?)	Vindob. Phil. gr. 166		Athen. EBE 1080 (a. 1590)
XVII		Athous 3315 (Kutl. 242)		Sinait. gr. 976 (s. XVI-XVII)
		Athous 2958 (Doch. 284)		Athous Laurae Λ 4 (a. 1606)
		Meteor. Metam. 338		Vat. Barb. gr. 15 (s. XVII in)
				Athous Vat. 140
				Smyrn. B 42
				Alex. 364
			Sinait. gr. 1983 (s. XVII-XVIII)	
XVIII		Athen. Vouli 66		Athous 4215 (lb. 95)
		Athous 480 (Constam. 44)		Hier. Patr. 273
		Hier. Patr. 287 (s. XVIII-XIX)		Patmos 596
				Zagora 75
				Alex. 258 (s. ?)
				Athous Vat. 735 (s. ?)
				Xanthi Panag. Kalam. 9 (s. ?)

Βιβλιογραφία

42

- ALEXIOU 2002. M. Alexiou, *After Antiquity: Greek language, myth, and metaphor*. Ithaca-Λονδίνο.
- ALLATIUS 1651. L. Allatius, «De Georgiis et eorum scriptis diatriba» στο *Georgii Acropolitae magni logothetae historia*, etc. Παρίσι, 299-427 (επανεκδ. στο J.A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, τόμ. 10, Αμβούργο 1721, 549-817, και στο J.A. Fabricius/G.C. Harless, *Bibliotheca Graeca*, τόμ. 12, Αμβούργο 1809, 1-136).
- ALPERS 2004. K. Alpers, «Die griechischen Orthographien». *BZ* 97, 1-50.
- ANDRIST 2007. P. Andrist, *Les manuscrits grecs conservés à la Bibliothèque de la Bourgeoisie de Berne-Burgerbibliothek Bern*. Ζυρίχη.
- BAKKER/VAN GEMERT 1977. W.F. Bakker/A.F. van Gemert, *The Λόγοι Διδακτικοί of Marinus Phalieros* Λέιντεν.
- BECK 1959. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. Μόναχο.
- EGENOLFF 1887. P. Egenolff, *Die orthoëpischen Stücke der byzantinischen Literatur*. Λειψία.
- 1888. P. Egenolff, *Die orthographischen Stücke der byzantinischen Literatur*. Λειψία.
- EIDENEIER 1991. H. Eideneier, *Ptochoprodromos*. Κολωνία.
- FOERSTER 1877. R. Foerster, *De Antiquitatibus et Libris Manuscriptis Constantinopolitanis Commentatio*. Ροστόκ.
- FOLLIERI 1986-87. E. Follieri, «Ἀντίστοιχα». *Δίπτυχα* 4, 217-228 (ανατ. στα *Byzantina et Italograeca. Studi di filologia e di paleografia* a cura di A. Acconcia-Longo, L. Perria, A. Luzzi (Ρώμη 1997), 387-398).
- GARLAND 2005. L. Garland, «The rhetoric of gluttony and hunger in 12th-century Byzantium» στο W. Mayer/S. Trzcionka (επιμ.), *Feast, fast or famine. Food and drinks in Byzantium*. Μπρισμπίεν, 43-55.
- GOLLOB 1910. E. Gollob, *Die griechische Literatur in den Handschriften der Rossiana in Wien*. Βιέννη.
- HESSELING/PERNOT 1910. D.C. Hesselning/H. Pernot, *Poèmes Prodromiques en grec vulgaire*. Ἀμστερνταμ.
- HÖRANDNER 1974. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos: historische Gedichte*. Βιέννη.
- 1990. W. Hörandner, «Visuelle Poesie in Byzanz. Versuch einer Bestandsaufnahme». *JÖB* 40, 1-40.

- LAMBROS 1896. S. Lambros, «Mazaris und seine Werke». *BZ* 5, 63-73.
- 1908. Σπ. Λάμπρος, «Ανέκδοτον ποιημάτιον Θεοδώρου του Προδρομού». *NE* 5, 332-333.
- 1922. Σπ. Λάμπρος, «Το υπ' αριθμόν ΡΑΖ κατάλοιπον». *NE* 16, 67-70.
- 1930. Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολογία και Πελοποννησιακά*, τόμ. 4. Αθήνα.
- LAUXTERMANN 2009. M.D. Lauxtermann, «Byzantine didactic poetry and the question of poeticality» στο P. Odorico/P.A. Agapitos/M. Hinterberger (επιμ.), «*Doux remède...*»: *poésie et poétique à Byzance*. Παρίσι, 37-46.
- MILLER 1874. E. Miller, «Lexiques grecs inédits». *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques en France* 8, 222-284.
- MITSAKIS 1983. Κ. Μητσάκης, «Βυζαντινή και νεοελληνική παραύμνογραφία» στο *Το εμπυυχούν ύδωρ. Μελέτες μεσαιωνικής και νεοελληνικής φιλολογίας*. Αθήνα, 93-166 (πρώτη έκδ. *Κληρονομία* 4 (1972), 303-372).
- PAPADOPOULOS-KERAMEUS/MILLER 1876. A. Pappadopoulos/E. Miller, «Notice et collation d'un manuscrit grec de la Bibliothèque de Smyrne contenant des lexiques grecs». *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques en France* 10, 121-136.
- PAPADOPOULOS-KERAMEUS 1877. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Κατάλογος των χειρογράφων της εν Σμύρνη βιβλιοθήκης της Ευαγγελικής Σχολής*. Σμύρνη.
- PAPAZOGLU 1983. Γ. Κ. Παπάζογλου, *Βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη του ιστ' αιώνα* (κώδ. *Vind. hist. gr.* 98). Θεσσαλονίκη.
- PERRY 1952. B.E. Perry, *Aesopica*, vol. 1. Ουρμπάνα.
- SCHNEIDER 1999a. J. Schneider, *Les traités orthographiques grecs antiques et byzantins*. Turnhout.
- 1999b. J. Schneider, «La poésie didactique à Byzance: Nicéas d' Héraclée». *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 58, 388-423.
- SKARVELI-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ 1993. Α.Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*. Αθήνα.
- VEIS 1967. Ν.Α. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, τόμ. 1. Αθήνα.